

Obsah

PŘEDMLUVA

Znaky kolem nás	9
------------------------------	---

ČÁST PRVNÍ

ÚVOD	13
-------------------	----

KAPITOLA 1

Sémiotika – věda o znakových systémech	15
---	----

1.1 Co je to znak	15
1.2 Počátky sémiotiky a její vývoj do začátku 20. století	22
1.3 Moderní sémiotika 20. století	26
1.4 Sémiotické metody	34

ČÁST DRUHÁ

JAZYK JAKO ZNAKOVÝ SYSTÉM A JEHO NÁHRADY	37
---	----

KAPITOLA 2

Struktura jazykového znaku	39
---	----

2.1 Struktura a vlastnosti jazykového znaku podle Saussura	39
2.2 Struktura jazykového znaku podle Peirce	43
2.3 Asymetrie jazykového znaku	46

KAPITOLA 3

Motivovanost jazykového znaku	51
3.1 Arbitrárnost a motivovanost jazykového znaku	51
3.2 Zvuková motivovanost	52
3.3 Morfematická motivovanost	56
3.4 Sémantická motivovanost	59
3.5 Změny motivovanosti	64

KAPITOLA 4

Vlastní jména	69
4.1 Základní pojmy	69
4.2 Vztahy mezi vlastními a obecnými jmény	74
4.3 Přechody mezi oběma třídami jmen	75

KAPITOLA 5

Změny významu	85
5.1 Jazykové změny obecně	85
5.2 Změny významu	89
5.3 Proč slova mění svůj význam?	92
5.4 Jazykové a historické příčiny významových změn	93
5.5 Společenské příčiny	95
5.6 Psychologické příčiny	97
5.7 Typy změn podle výsledku: zužování, rozšiřování a přesun významu	109

KAPITOLA 6

Strukturální sémantika	115
6.1 Tradiční a moderní sémantika	115
6.2 Vztahy mezi znaky	115
6.3 Analýza významu	117
6.4 Jednotky významu	118
6.5 Sémantická pole	121
6.6 Další metody strukturální sémantiky	125

KAPITOLA 7

Písmo a jeho náhrady	127
7.1 Vznik a podstata písma	127
7.2 Materiály užívané pro záznam písma	129
7.3 Vývoj písma	133
7.4 Písma ideografická a smíšená	142
7.5 Vývoj abecedy	145

Písmo a jeho náhrady

Obsah kapitoly

- 7.1 Vznik a podstata písma
- 7.2 Materiály užívané pro záznam písma
- 7.3 Vývoj písma
- 7.4 Písma ideografická a smíšená
- 7.5 Vývoj abecedy
- 7.6 Umělá písma
- 7.7 Další substituční kódy

7.1 Vznik a podstata písma

Písmo patří mezi nejdůležitější vynálezy lidstva. Objevilo se přibližně před pěti tisíci lety jako výsledek poměrně hluboké jazykové analýzy. Jeho význam spočívá především v tom, že umožnilo přenášet informace v čase a prostoru. Až do jeho vzniku byla výměna informací vázána výhradně na konkrétní místo a dobu, ve které probíhal rozhovor. Naproti tomu písemné zprávy bylo možné přenášet na jiná místa a uchovávat je pro další generace.

7.1.1 Vynález písma

Vzhledem k svému významu slouží vynález písma k rozdělení dějin na **prehistorii**, o které máme poměrně kusé informace založené na zkoumání kosterních zbytků, keramiky, zbraní apod., a na **období historické**, o němž už máme k dispozici mnohem podrobnější informace, a to právě díky písemným

Kódy paralelní s mluvenou řečí

Obsah kapitoly

- 8.1 Klasifikace paralelních kódů
- 8.2 Proxémika
- 8.3 Haptika
- 8.4 Pohledy
- 8.5 Posturologie
- 8.6 Kinezika a mimika

8.1 Klasifikace paralelních kódů

Mezi **kódy paralelní s mluvenou řečí** patří systémy gest, mimiky, držení těla apod. Většinou provázejí mluvenou řeč, případně ji v některých případech mohou i zcela nahradit (posunková řeč, 7.7.2). Tyto kódy jsou velice důležité v divadle, v pantomimě, při tanci a různých rituálech. Často se o nich hovoří v souvislosti s tzv. *neverbální komunikací*, která významně doplňuje komunikaci verbální. Odhaduje se, že jejím prostřednictvím člověk vyjadřuje značnou část svých emocí.

8.1.1 Základní typy

Průkopníky neverbální komunikace byli mnozí herci éry němého filmu, mezi nimiž vynikal především **Charlie Chaplin**. Neverbální prostředky byly

Ostatní znakové systémy

Obsah části

- Kapitola 9 Typologie znaků a symboly
- Kapitola 10 Znakové systémy ve vědě a v praxi
- Kapitola 11 Psychoanalytický výklad snů
- Kapitola 12 Mýty, biblické příběhy, pověsti a pohádky
- Kapitola 13 Znakovost v umění
- Kapitola 14 Rituály, protokoly, hry a role
- Kapitola 15 Meditace, věštění a pověry

Typologie znaků a symboly

Obsah kapitoly

- 9.1 Kritéria pro klasifikaci znakových systémů
- 9.2 Typologie znaků
- 9.3 Symboly a symbolické jazyky
- 9.4 Ukázky neostrých symbolů

9.1 Kritéria pro klasifikaci znakových systémů

Podle jednoho ze základních kritérií se znaky rozdělují na **jazykové** a **ostatní**. Zásadní rozdíl mezi nimi je možné vidět v tom, že pro přirozené jazyky je charakteristická jejich dvojí artikulace, tj. možnost rozdělit zprávy (texty) na jednotlivá slova (znaky) a následně rozdělit tato slova na jednotlivé hlásky (srov. podrobněji 1.1.5 o teorii André Martineta). Nic takového u ostatních sémiotických systémů neexistuje.

Další rozdíl je kvantitativní. Na rozdíl od ostatních znakových systémů, které obsahují většinou nanejvýše několik desítek znaků, má kterýkoli přirozený jazyk tisíce slov běžně používaných a často statisíce slůvek užívaných spíše s malou frekvencí až zcela sporadicky.

Znakové systémy ve vědě a v praxi

Obsah kapitoly

- 10.1 Úloha znakových systémů ve vědě a technice
- 10.2 Znakové systémy v praxi
- 10.3 Vývoj dopravních značek
- 10.4 Základní vývojové změny

10.1 Úloha znakových systémů ve vědě a technice

Ve vědě a v technice se využívá velké množství znaků. Z typologického hlediska jsou velmi různorodé. V jednotlivých vědních disciplínách i technických odvětvích se můžeme setkat na jedné straně s čistě konvenčními symboly, na druhé straně i s částečně motivovanými piktogramy. Převládají ovšem znaky zcela nebo alespoň převážně konvenční.

10.1.1 Základní údaje

Společným znakem vědecko-technických kódů je jejich **jednoznačnost**. Aby mohly sloužit vědeckým nebo technickým účelům, musí být jednotlivé znaky zcela jasně a jednoznačně definovány. Jinými slovy: jsou to znaky ostré a na rozdíl od jazykových znaků nebo znaků používaných v mytologii či v umění nepřipouštějí různé možné výklady.

Psychoanalytický výklad snů

Obsah kapitoly

- 11.1 Bdění a spánek
- 11.2 Psychoanalýza
- 11.3 Typologie snů

11.1 Bdění a spánek

Člověk prospí průměrně téměř třetinu svého života. Ve spánku jako by se nacházel v jiném světě, který se značně liší od světa, na nějž jsme si zvykli ve stavu bdělosti. Jedná se o dva stavy existence, které jsou velmi rozdílné po všech stránkách. Fyziologa např. zajímá, že hlavní funkce spánku spočívá v obnově energie. Celková nečinnost organismu včetně téměř úplného vypnutí smyslového vnímání umožňuje jeho regeneraci. Psycholog k tomu dodá, že nejdůležitější vlastnost spánku je dána tím, že je během něho dočasně zrušen stav bdělosti, tj. především nutnost reagovat na okolní svět.

11.1.1 Podstata snů

Složitější je vysvětlit podstatu snů. Ty sice patří mezi velmi pozoruhodné a mimořádně zajímavé jevy našeho života, ale jednak mnohé z nich zcela zapomeneme v okamžiku probuzení, jednak ty, které naše paměť uchová, jsou ve většině případů nesrozumitelné, udivují nás svou nelogičností a jsou v příkrém

Mýty, biblické příběhy, pověsti a pohádky

Obsah kapitoly

- 12.1 Původ mytologických příběhů
- 12.2 Starověká mytologie a náboženství
- 12.3 Biblické příběhy
- 12.4 Pověsti a pohádky
- 12.5 Mýty moderní doby

12.1 Původ mytologických příběhů

Naši předkové, kteří žili v každodenním úzkém kontaktu s přírodou, byli neustále obklopeni celou řadou podivuhodných jevů, které si neuměli vysvětlit. Východ a západ slunce, střídání dne a noci, pravidelné proměny tvaru měsíce, střídání ročních období, tisíce hvězd na nočním nebi, silné lijáky doprovázené bouřemi, vichřicemi a rozvodněnými řekami, občasná ničující zemětřesení, výbuchy sopek nebo dlouhá období sucha a nebezpečné lesní požáry, to všechno byly jevy, které člověk nemohl nijak ovlivnit a sotva jim mohl porozumět.

12.1.1 Představy přírodních národů

Z těchto důvodů nijak nepřekvapuje, že takovým sotva vysvětlitelným jevům lidé začali přisuzovat nadpřirozený původ. Jediným přijatelným vysvětlením

Znakovost v umění

Obsah kapitoly

- 13.1 Vývoj umění a klasifikace z hlediska sémiotiky
- 13.2 Umění založená na přirozených jazycích
- 13.3 Umění založená na zvláštních výrazových prostředcích
- 13.4 Kombinované systémy
- 13.5 Postupná semióza

13.1 Vývoj umění a klasifikace z hlediska sémiotiky

Umění doprovází člověka od nejstarších dob a tvorba uměleckých děl, stejně jako jejich přijímání a užívání, patří spolu s jazykem a myšlením mezi výlučné lidské aktivity. Vývoji umění a tvorbě jednotlivých škol i významných autorů byla už věnována dlouhá řada monografií (populární je u nás např. Gombrich, 1995), ale popsat stručně a výstižně tento vývoj je nadmíru obtížné. Jednak proto, že existuje několik různých druhů umění, které se od sebe dost značně liší co do používaných materiálů, techniky zpracování, předpokládaných adresátů i zamýšlených cílů. Dále z toho důvodu, že některá z umění mají tisícileté tradice a informace o jejich počátcích jsou – a vždy budou – značně omezené. A konečně i proto, že umělecká díla patří svou podstatou mezi neostře znaky, pro něž je příznačná polysémie (mnohoznačnost) a které téměř vždy přesahují vědomou složku lidské osobnosti a zasahují i do složky nevědomé či podvědomé (o lidském vědomí a o nevědomých složkách lidské osobnosti podrobněji 15.1.2), působí na naše emoce apod.

Rituály, protokoly, hry a role

Obsah kapitoly

- 14.1 Rituály
- 14.2 Protokoly
- 14.3 Hry
- 14.4 Role

14.1 Rituály

Rituály provázely člověka od nejstarších dob. Jsou to určité **archaické soubory pravidel**, kterými se řídil život primitivní společnosti při různých příležitostech, jako je zejména narození dítěte, přechod od dětství do dospělosti, svaatební obřady a pochovávání mrtvých. Celá řada rituálních obřadů byla spojena s uctíváním bohů a dalších nadpřirozených bytostí či zvířat a také s obstaráváním potravy, tj. zpočátku s lovem a později i s pěstováním kulturních plodin a jejich sklizní. Vesměs se tedy jednalo o záležitosti, které hrály v životě kmene mimořádnou důležitost.

14.1.1 Starobylé rituály

Původ rituálů lze spatřovat v určité **institucionalizaci** prastarých kmenových **obvyčejů**. Ty byly od počátku spojeny s mytologickými představami a měly namnoze magický charakter. Jedním z jejich cílů bylo přiblížit život kmene

Meditace, věštění a pověry

Obsah kapitoly

- 15.1 Neostré a málo důvěryhodné znakové systémy
- 15.2 Meditace, okultismus a magie
- 15.3 Věštění
- 15.4 Pověry

15.1 Neostré a málo důvěryhodné znakové systémy

Při úvahách o klasifikaci znakových systémů v 9. kapitole jsme se mezi ostatními možnými kritérii zmínili o jejich důvěryhodnosti (9.1.5). Toto kritérium nám umožnilo rozlišit znakové systémy důvěryhodné od více či méně pochybných.

V této poslední kapitole se chceme věnovat těm nejméně důvěryhodným, z nichž většina právem vzbuzuje značné pochybnosti.

15.1.1 Problém důvěryhodnosti

Ať už je náš postoj k těmto znakovým systémům jakýkoli, soudíme, že je nelze ze sémiotiky vyloučit, protože mají všechny základní předpoklady, jejichž splnění od znakových systémů očekáváme. Především jsou to systémy takových prvků, které mají všechny vlastnosti znaku, to znamená, že **za každým z nich je ukrytý určitý význam**. A za druhé mají tyto systémy vesměs svou vlastní

7.6	Umělá písma	150
7.7	Další substituční kódy	152

KAPITOLA 8

Kódy paralelní s mluvenou řečí	159
8.1 Klasifikace paralelních kódů	159
8.2 Proxémika	161
8.3 Haptika	163
8.4 Pohledy	164
8.5 Posturologie	165
8.6 Kinezika a mimika	167

ČÁST TŘETÍ

OSTATNÍ ZNAKOVÉ SYSTÉMY	171
--------------------------------------	------------

KAPITOLA 9

Typologie znaků a symboly	173
9.1 Kritéria pro klasifikaci znakových systémů	173
9.2 Typologie znaků	179
9.3 Symboly a symbolické jazyky	187
9.4 Ukázky neostrých symbolů	189

KAPITOLA 10

Znakové systémy ve vědě a v praxi	213
10.1 Úloha znakových systémů ve vědě a technice	213
10.2 Znakové systémy v praxi	219
10.3 Vývoj dopravních značek	222
10.4 Základní vývojové změny	226

KAPITOLA 11

Psychoanalytický výklad snů	229
11.1 Bdění a spánek	229
11.2 Psychoanalýza	230
11.3 Typologie snů	234

KAPITOLA 12

Mýty, biblické příběhy, pověsti a pohádky	239
12.1 Původ mytologických příběhů	239
12.2 Starověká mytologie a náboženství	244

12.3 Biblické příběhy	253
12.4 Pověsti a pohádky	259
12.5 Mýty moderní doby	262
KAPITOLA 13	
Znakovost v umění	267
13.1 Vývoj umění a klasifikace z hlediska sémiotiky	267
13.2 Umění založená na přirozených jazycích	275
13.3 Umění založená na zvláštních výrazových prostředcích	280
13.4 Kombinované systémy	288
13.5 Postupná semióza	290
KAPITOLA 14	
Rituály, protokoly, hry a role	295
14.1 Rituály	295
14.2 Protokoly	301
14.3 Hry	303
14.4 Role	307
KAPITOLA 15	
Meditace, věštění a pověry	311
15.1 Neostré a málo důvěryhodné znakové systémy	311
15.2 Meditace, okultismus a magie	314
15.3 Věštění	329
15.4 Pověry	338
Literatura	341
Seznam obrázků a tabulek	347
Rejstřík	351

Sémiotika – věda o znakových systémech

Obsah kapitoly

- 1.1 Co je to znak
- 1.2 Počátky sémiotiky a její vývoj do začátku 20. století
- 1.3 Moderní sémiotika 20. století
- 1.4 Sémiotické metody

1.1 Co je to znak

Člověk je po celý život obklopen neuvěřitelným množstvím nejrozličnějších znaků. Užívá je denně a v naprosté většině případů si to ani neuvědomuje. Prakticky každý znak je součástí určitého systému, a bylo by dost obtížné najít nějaký izolovaný znak, který by fungoval nezávisle na jiných. Z toho důvodu mluvíme o znakových systémech. Počet znaků v takovém systému může kolísat od několika málo znaků (barvy na semaforu, číslice, znaky zvěrokruhu, písmena označující samohlásky), přes několik desítek (dopravní značky, symboly chemických prvků, písmena označující hlásky nebo fonémy, karty) až po nejsložitější systémy přirozených jazyků, které mohou obsahovat statisíce jazykových znaků a jsou složitě strukturovány (obsahují hierarchii podsystémů).*

* V oblasti slovní zásoby viz např. hierarchické uspořádání výrazů: *živá příroda – zvíře – savce – šelma – pes – jezevčík – Betyнка*; v oblasti gramatiky podsystémy: *slovesné časy – označovací způsob – minulé časy*.

Jazyk jako znakový systém a jeho náhrady

Obsah části

- Kapitola 2 Struktura jazykového znaku
- Kapitola 3 Motivovanost jazykového znaku
- Kapitola 4 Vlastní jména
- Kapitola 5 Změny významu
- Kapitola 6 Strukturální sémantika
- Kapitola 7 Písmo a jeho náhrady
- Kapitola 8 Kódy paralelní s mluvenou řečí

Motivovanost jazykového znaku

Obsah kapitoly

- 3.1 Arbitrárnost a motivovanost jazykového znaku
- 3.2 Zvuková motivovanost
- 3.3 Morfematická motivovanost
- 3.4 Sémantická motivovanost
- 3.5 Změny motivovanosti

3.1 Arbitrárnost a motivovanost jazykového znaku

Saussure (s. 98, 99) považoval arbitrárnost znaku za jeden ze dvou základních principů jazyka a toto pojetí v jazykovědě převládlo (2.1.3). Za současného stavu poznání jazyka můžeme tvrdit, že jazykové znaky jsou arbitrární. To však neznamená, že jejich struktura je pokaždé naprosto neprůzračná a že nejsou elementy, díky kterým můžeme přesto slovu nebo jeho části porozumět, aniž bychom je předem znali. Zde však mluvíme o tzv. motivovanosti slova (srov. Holeš, 2000).

Motivovanost není opakem arbitrárnosti nebo konvenčnosti, jak se často traduje i v odborné literatuře. Motivovanost je souhrn všech faktorů, díky nimž není struktura slova nahodilá.

Vlastní jména

Obsah kapitoly

- 4.1 Základní pojmy
- 4.2 Vztahy mezi vlastními a obecnými jmény
- 4.3 Přechody mezi oběma třídami jmen

4.1 Základní pojmy

Než se podíváme na vlastní jména podrobněji, uvedeme několik výrazů, které budeme dále používat. Vlastní jména se nazývají odborně *propria* a obecná *apelativa*.

4.1.1 Možnosti zkoumání vlastních jmen

Propriální sféra jazyka je oblast vlastních jmen a **apelativní sféra** obsahuje všechna jména obecná. Studium vlastních jmen obecně se zabývá věda zvaná **onomastika**. Tato věda musí jednak používat metody jazykovědné (zvláště lexikologické a etymologické), ale také poznatky, které se týkají objektů vlastními jmény označovaných. Při studiu vlastních jmen místních využívá kupř. poznatky a metody zeměpisné a historické, při studiu vlastních jmen osobních pak poznatky z demografie, sociologie. Chápání tohoto vědního oboru se v důsledku rozmanitosti používaných informací v různých obdobích a v jednotlivých zemích lišilo. Někdy byla onomastika pokládána za pomocnou vědu historickou (u nás a v Německu v 19. a počátkem 20. století), topografickou (ve Švýcarsku, v Nizozemí), sociologickou (v USA), demografickou (v Rakousku),

Změny významu

Obsah kapitoly

- 5.1 Jazykové změny obecně
- 5.2 Změny významu
- 5.3 Proč slova mění svůj význam?
- 5.4 Jazykové a historické příčiny významových změn
- 5.5 Společenské příčiny
- 5.6 Psychologické příčiny
- 5.7 Typy změn podle výsledku: zužování, rozšiřování a přesun významu

5.1 Jazykové změny obecně

Lidská společnost se vyvíjí a s ní se vyvíjí i jazyk, který je sám společenským jevem, vynálezem. Jsou objevovány, vynalézány a poznávány nové předměty, chápeme lépe jejich vztahy a tomu všemu přizpůsobujeme – nebo kvůli nim vytváříme nové vyjadřovací prostředky. Otázky jazykových změn a vývoje jazyka patří mezi nejsložitější problémy jazykovědy a jejich vysvětlení je často velice sporné a komplikované.

5.1.1 Příčiny jazykových změn

Není pochyb o tom, že se jazyk vyvíjí. Historická jazykověda dosáhla velkých úspěchů při popisu toho, *jak* se vyvíjí. Bez uspokojivé odpovědi zůstala otázka, *proč* se vyvíjí. Vysvětlení některých jazykových změn je logicky odvoditelné, třeba v oblasti tvoření nových slov – ta vznikají na základě potřeby pojmenovávat nové skutečnosti apod. Méně jasné jsou změny hláskové.

Strukturální sémantika

Obsah kapitoly

- 6.1 Tradiční a moderní sémantika
- 6.2 Vztahy mezi znaky
- 6.3 Analýza významu
- 6.4 Jednotky významu
- 6.5 Sémantická pole
- 6.6 Další metody strukturální sémantiky

6.1 Tradiční a moderní sémantika

Sémantika byla původně pojímána jako věda historická, která zkoumala změny významu, a to nejčastěji jednotlivých slov. Jazyk však není pouhým seznamem slov, nýbrž strukturovaným systémem. V kapitole o hodnotě jazykového znaku jsme viděli, že hodnota daného znaku (slova) závisí především na jeho postavení v tomto celku (2.1.2). Teprve od vydání *Kurzu obecné lingvistiky* (1916) proniká toto pojetí nejprve do studia hlásek, které vyvrcholí ustavením funkčně a strukturalisticky pojaté fonologie, pak teprve do studia věty a až v posledních desetiletích také do zkoumání významu jazykových znaků.

6.2 Vztahy mezi znaky

Saussure upozornil na to, že v jazyce můžeme pozorovat dva typy vztahů (s. 152–156). Na jedné straně máme vztahy mezi slovy stojícími vedle sebe. Ty